

Tussen ziel en zaligheid: theologie als koorddansact

Het pad van de theologie is smal. Zo smal dat het nogal eenvoudig is aan een van beide kanten van het pad te raken. Wie theologie met ziel én zaligheid wil bedrijven, zal als het ware moeten koorddansen.

Theologie als slopende bezigheid

“Ah, je studeert theologie! Wauw, dus jij weet alles van thee?” vroeg iemand mij ooit. Was het maar zo’n feest. Theologie is een slopende bezigheid. Het object van de studie – de ‘theo’, God – is per definitie *geen* object, en alles wat erover beweerd wordt – de ‘logie’ – moet gewantouwd en bevraagd worden. “Ik ben die ik ben,” zo schijnt God zelf ooit gesproken te hebben, en daar moesten we het mee doen. God is niet te definiëren of te analyseren als iets binnen deze werkelijkheid, maar is *de bron* van die werkelijkheid, waar iedereen – inclusief de theologen - onderdeel van zijn. Het is niet mogelijk jezelf los te maken van die werkelijkheid en er op een afstand van te gaan staan, en dat maakt pogingen tot het ontwikkelen van theologie in die zin al gedoemd om te mislukken.

Theologie moet dus haar plek kennen. Niet als een “koningin van de wetenschappen,” maar op een nederige positie, in dienst van een groot mysterie dat zij zelf ook nooit helemaal zal kunnen begrijpen en doorgronden. Een theoloog die hoog van de toren blaast, vraagt erom hard naar beneden te vallen.

Toch is de kous daarmee niet af. Theologie – in ieder geval als die bedreven wordt binnen de christelijke traditie – zal iets moeten met de dwarse man uit Nazareth. De man die de mens uitdaagde om “zout der aarde” te zijn. Ik geloof in een theologie van het zout. Zout geeft de nodige smaak, maar zout kan ook vreselijk irritant zijn. Zeker in een gebroken wereld met zoveel wonden kan theologie niet anders dan prikken en branden. Een theologie in navolging van de man uit Nazareth loopt onvermijdelijk uit op een conflict met de status quo, of die nou religieus of politiek is.

Ruim vier jaar geleden sloot ik me aan bij het Jeannette Noëlhuis, een woongroep midden in de Bijlmer van Amsterdam. We vormen daar een gemeenschap rondom de waarden van gastvrijheid, gebed, eenvoud en directe actie voor een betere samenleving. In het bijzonder openen we de deuren voor wie door de overheid “geïllegaliseerd” wordt. De gemeenschap is onderdeel van de Catholic Worker, een activistische beweging, met “christelijk-anarchistische” wortels. In onze halfjaarlijkse nieuwsbrief staat steevast deze zin afgedrukt: “Onze loyaliteit aan het Koninkrijk van God is groter dan onze loyaliteit aan het koninkrijk der Nederlanden.” Had onze beweging de “Muslim Worker” geheten, waren we waarschijnlijk al voor staatsgevaarlijk uitgemaakt. In ons geval zijn het uitgerekend kerken die weleens struikelen over die zin. Toch ben ik ervan overtuigd dat een theologie die met ziel en zaligheid bedreven wordt er niet mee weg kan komen God tot de privésfeer te beperken en daarmee politiek niets te melden heeft.

Net schreef ik nog dat theologen niet hoog van de toren moeten blazen, maar ik heb me daar zojuist zelf schuldig gemaakt. Theologie is slopend, vanwege deze spagaat: aan de ene kant de theologie die haar plek moet kennen, niet te veel pretenties moet hebben en in dienst staat van een groot mysterie, aan de andere kant die zoute theologie, die profetisch, confronterend en zelfs brutaal is.

De vreugde van het kromme eind

Om iets zinnigs over God te kunnen zeggen, moeten we soms goed kijken naar de mens. Een van mijn favoriete theologen was dan ook geen theoloog. Hij heette René Girard (1923-2015) en hij was filosoof, historicus en literatuurwetenschapper, en nogal een intellectueel zwaargewicht. Hij begon zijn loopbaan met het bestuderen van literatuur en in de grote werken van auteurs als Dostojevski, Stendhal en Proust ontdekte hij iets fundamenteels over het menselijke diersoort. De karakters in deze romans waren bezeten door allerlei verlangens, op het extreme af. Deze verlangens kwamen niet spontaan uit hun binnenste opgeborreld, maar waren in alle gevallen gekopieerd van een ander – een ander met wie ze vervolgens in een verhitte strijd belandden. Wat begon met een analyse van deze romans groeide uit tot een grote theorie over de zogenaamde ‘mimetische begeerte’. Met deze theorie legde Girard een bom onder het denken over mensen als autonome authentieke wezens. Dat denken was volgens hem een romantisch sprookje. Een mens wordt mens door vanaf het allerbegin te kopiëren wat ze om zich heen zien. Zo leer je een taal, zo leer je wat gepast en ongepast gedrag is en zo leer je een plek te vinden in een gemeenschap. Girard ging hierin een stapje verder: volgens hem wordt niet alleen zichtbaar gedrag gekopieerd, maar ook verlangens worden aangeleerd. Ik verlang iets, omdat jij het ook verlangt. Wat Girard gewaagd beweerde op basis van literatuur, wordt vandaag bevestigd door bijvoorbeeld de ontdekking van spiegelneuronen: mensen zijn veel minder onafhankelijk en vrij dan ze zelf vaak denken.

Dit betekent dat niet alleen de theologie zich in een ingewikkelde spanning bevindt, maar ook het hele mens-zijn. Het is een *catch 22*-situatie, waar we nauwelijks aan kunnen ontsnappen. Want waar die imitatie in onze diepste kern zit ingebouwd en samenleven mogelijk maakt, maakt die tegelijkertijd alles enorm complex. Een gemeenschappelijk verlangen naar dezelfde muziek of sport brengt mensen bij elkaar, maar een gemeenschappelijk verlangen naar dezelfde partner of hetzelfde stuk land kan grote escalerende conflicten tot gevolg hebben. Het meest alledaagse voorbeeld van deze zogenaamde mimetische rivaliteit zie je in de speelkamer met identieke stukjes speelgoed, waar alle spelende kinderen om een of andere vage reden toch allemaal dat ene stukje willen. Volgens Girard is deze *catch 22*, het feit dat mensen niet mét en niet zonder elkaar kunnen, in het allerbegin opgelost via het zogenaamde zondebokmechanisme. Als mimetische rivaliteit niet te stoppen is, dan is de makkelijkste oplossing het aanwijzen van een schuldige om zo als collectief weer verenigd te raken. Zo worden er individuen aangewezen – vaak kwetsbare personen, die net even afwijken van de overgrote meerderheid – als bliksemafleider van alle conflicten en spanningen.

Dit is waar volgens Girard het fenomeen “religie” geboren wordt. Het aanstellen van een zondebok zorgt tijdelijk voor rust en orde, maar na een tijd is dat effect uitgewerkt. Dan moet er een nieuwe uitdrijving of moord plaatsvinden. De oorspronkelijke moord die de gemeenschap mogelijk maakte – die het ultieme “binnen” en “buiten” aanbracht – wordt daarom zo opgetekend, als ware het een door een godheid geëiste daad, en via instituties en offers wordt dit zondebokmechanisme ritueel nagebootst om zo het samenleven van de gemeenschap mogelijk te maken en het geweld eruit te kanaliseren.

Maar nadat Girard op deze manier religie als verschijnsel heeft verklaard, begint hij met het lezen van de Bijbel. Hier ziet hij hoe dit fenomeen compleet omgekeerd wordt. Niet langer zijn het de vervolgers en de aanklagers die het woord voeren en de geschiedenis optekenen, maar hier klinkt de stem van het slachtoffer: Jozef die door het collectief van zijn broers verkocht wordt aan Egypte, Job die door zijn vrienden aangepraat krijgt dat hij al zijn ellende aan zichzelf te danken heeft, de Psalmschrijver die omringt wordt door een vijandige menigte en – als climax – de figuur Jezus die als de mensgeworden God zelf uit de weg geruimd wordt, in een samenzwering tussen zowel de politieke als de religieuze elite van zijn tijd. “Het is beter dat één mens sterft dan dat het hele volk ten onder gaat,” in de woorden van hogepriester Kajafas.

De manier waarop Girard omging met het christendom maakte hem zowel in zijn eigen vakgebied als in de theologie controversieel. In zijn eigen vakgebied, omdat hij überhaupt iets van waarde zag in dat christendom, maar onder theologen ook, omdat hij radicaal brak met een dominant idee over een God die bloed wilde zien alvorens hij de mens kon vergeven. Het was niet Gods woede die aan het kruis gestild werd, maar de woede van de mensenmassa. De kennismaking met het gedachtegoed van Girard leidde ertoe dat ik het steeds meer ging zien om me heen: het mimetische mens-zijn bij bijvoorbeeld politici die lijnrecht tegenover elkaar staan in standpunten, maar steeds meer elkaars manier van spreken gingen overnemen; het zondebokmechanisme waar PSV-supporters en Feijenoord-supporters elkaar de hand schudden, puur en alleen omdat Ajax een wedstrijd had verloren. Maar dat zondebokmechanisme zag ik ook op minder onschuldige wijze heel duidelijk bij denkers en politici die zweerden bij een “joods-christelijke” cultuur, om zich zo te kunnen definiëren als superieur ten opzichte van “de slechte buitenstaanders”.

En toch werd het pas echt spannend toen mijn eigen leven aan de Girardiaanse analyse werd blootgesteld. Ik bleek zelf net zo goed te horen bij de massa, waar ik me in mijn hoofd aanvankelijk van gedistantieerd had. Ik dacht aan hoe ik jaren terug in de leukste klas van mijn middelbare school zat. Onze klas was het populairst onder de docenten – nee, wij haalden nooit iets uit – en het was wonderbaarlijk hoe “vrijwel iedereen” met iedereen door één deur kon. Op een mooie lenteavond werd pijnlijk duidelijk hoe de vork echt in de steel zat. Een goede vriend van mij vierde zijn verjaardag en “vrijwel iedereen” was uitgenodigd. Eén meisje was er echter heel bewust niet bij gevraagd, en een groot deel van de avond werd er gepraat over hoe goed het was dat ze niet was uitgenodigd. Wat ze fout had gedaan, was me niet helder, maar ik hield wijselijk mijn mond; uit angst om niet de volgende zondebok te zijn. Zij was degene die het “vrijwel iedereen” van onze klas mogelijk maakte;

en ik wilde bij die “vrijwel iedereen” blijven horen.

Christelijke theologie laat me hier niet mee weg komen. Doordat Christus die plek van zondebok heeft ingenomen, is hiermee het mechanisme failliet verklaard en kan ik onmogelijk blind blijven voor de neiging die ik zelf heb om hieraan mee te doen. Dat is soms pijnlijk confronterend, maar tegelijkertijd helend. De rooms-katholieke theoloog James Alison beschreef deze helende werking van de christelijke boodschap als “the joy of being wrong” (tevens de titel van een van zijn boeken) – “de vreugde van het kromme eind”, even vrij in het Nederlands vertaald. “Het is enkel als je het risico loopt aan het kromme eind te zitten dat je aan het rechte eind iets kunt ontdekken dat veel groter en beter is,” zo licht hij het toe. De beweging rondom de opgestane Christus begint aan dat kromme eind, waar zijn leerlingen de implicaties van het onderwijs van hun rabbi totaal niet hadden begrepen, het op het laatste moment lieten afweten en op de vlucht waren geslagen, en desalniettemin aangesproken worden met de woorden “vrede geef ik jullie.” De kracht van het zondebokmechanisme is van binnenuit ongedaan gemaakt.

De onontkoombare spanning van de theologie

Theologie is hiermee niet minder slopend geworden. Verre van zelfs. Een theologie van het zout is theologie als een ontmaskeraar, een luis in de pels van de gevestigde orde. Theologie introduceert in de eerste plaats niet het idee van een “god” in een seculiere samenleving, maar stelt vragen bij wat nog steeds goddelijk of heilig verklaard wordt in een wereld die alles behalve vrij is van dat zondebok-denken. Tegelijkertijd is de positie van de theologie altijd die van een *recovering scapegoater*, verkerend in een herstel waar Paulus zijn hele theologische loopbaan mee bezig moet zijn geweest. Theologie stelt zich nederig op, misschien niet eens zozeer in de eerste plaats omdat God zo mysterieus en onkenbaar is, maar omdat de neiging God niet te herkennen en buiten de deur te houden zo groot is.

Een theologie met ziel en zaligheid beweegt zich als een koorddansact in die spanning. Als je vanuit daar het zout in de juiste dosering en op het juiste moment over de wonden strooit, dan prikt en brandt het nog steeds, maar dan reinigt en heelt het ook. Theologie zal op het smalle pad moeten blijven, in een poging recht te doen aan twee uitersten: de zalf smeren en het zout strooien, de actie en de contemplatie, de priester en de profeet, God en mens, de ziel en de zaligheid.